

AAN DE LEIBAND, OF JE EIGEN PAD?

Hans Laurentius

Aan de leiband, of je eigen pad?

FILOSOFISCHE FRAGMENTEN
OVER WERKELIJKE INDIVIDUALITEIT,
FRIEDRICH NIETZSCHE
EN ANDERE ZAKEN

2019

Hans Laurentius
Aan de leiband, of je eigen pad?

ISBN 9789402195910

© 2019 Hans Laurentius
www.hanslaurentius.nl

Omslag ontwerp, lay-out en feedback
Onze Ontwerpster, Kasia Wozniak
www.onzeontwerpster.nl

Redactie en feedback
Cecile Poels

Alles uit dit boek mag zomaar zonder specifieke toestemming van de auteur vermenigvuldigd en verspreid worden mits voorzien van bronvermelding (naam auteur en titel boek) maar natuurlijk niet voor commerciële doeleinden – al zal dat laatste ook vast niet meevallen. :) Wil je op genoemde wijze een tekst uit dit boek, of een ander schrijfsel van me, gebruiken in een workshop of zo: no problem.

Inhoud

Inleiding	8
Deel 1 – Vijf brieven	26
Brief 1 – Nietzsche	26
Brief 2 – Context	31
Brief 3 – Gesprek	35
Brief 4 – Loutering?	39
Brief 5 – Strijd	42
Deel 2 – Filosofische fragmenten	49
Nietzsche – de opwinding in contact met een meester	50
Overigens	53
Het boek als kunstwerk – en het ongeduld van de moderne mens	54
Plato, de drie-eenheid van de ‘ziel’ in het dagelijks leven ...	58
Voltaire is leuk!	61
Wie zijn de barbaren?	64
Earthling	66
Nietzsche – Transformatie of ondergang...	67
Wat kunnen we weten?	70
Gevaarlijk ijs	72
Bowie	74
De verwording van ‘emancipatie’: ego-cipatie?	75
Slag om de arm	76
Wat is de Übermensch?	78
Vertoog tegen de ‘Moraal’	81
Bovendien – observatie uit 1889	86
Rechtvaardigheid?	87
Eendimensionaal gevaar	89
Geloof en waanideeën – bezweringsformules tegen te veel realiteit	92
Over macht en autonomie	95
Geen moraal zonder religie?	99
Gehoorzaamheid of kritisch vermogen, echt individu (genie) of schaap?	104
Augustinus en de christelijke catastrofe	111

Gelijkheid	113
Nergens recht op	116
Verloren monomanie	123
De ge-economiseerde mens	124
Extremisme, globalisering en 'Spaceship Earth'	127
Moraal – enkele fragmenten	131
Overtuigingen	133
Ontdekken of een ideaal najagen?	138
Kritiek op Nietzsche...	140
Twee basisdriften in 'de mens': zelfzucht en herkenning	144
Nog meer kritiek mogelijk?	147
Friedrich Nietzsche over de 'ware wereld'...?	151
Wie vandaag niets leert, is morgen nog net zo dom als gisteren...	156
Over liefde – of ware individualiteit	158
Overbodig ingewikkeld taalgebruik of: het gebrek aan helderheid	161
Vrijheid, liberalisme en 'helpen'	163
Karakter	165
Karakter en de Big Five personality traits	168
Niemand gelooft, <i>men hoopt en vreest!</i>	171
Hoogmoed	173
Zorgen om klimaat?	176
Nogmaals over 'gelijkheid' – en tirannie	178
De moraal van de autonomie, een vrolijke wetenschap	180
Een niets verhelderende blik in de keuken	181
Religies zijn voor eenvoudigen van geest (ook bekend als leeghoofden)	183
Tribalisme	184
Karl Jaspers over Nietzsche	188
Ecolomie	190
Toch niet zo oneigentijds wellicht?	191
Competitie en samenwerking gaan best samen	194
Nogmaals Karl Jaspers over de man die 'alles tegelijk' was	198
Vrijheid en beperking zijn een paar	202
Beeldvorming	206
Ik en wil	208
En toch!	211
Je ziel verkopen (doe je dat niet elke dag!?)	212

Van de nood een deugd maken	214
Individu versus de 'gewone mens'	217
Nuance? Oké dan, een poging	221
De wens tot kennis	223
Heidegger heeft het ook gezien	224
Duidelijk	227
Aan de leiband op je 'eigen' pad?	228
Eigendunk en 'compassie'	232
Wellicht	236
Hans' literatuurlijst in categorieën 2016-20xx	237
En tot slot nog even Schopenhauer	247
Over Hans Laurentius + dankwoord	248

Inleiding

‘Men kent de eis die ik aan de filosoof stel: zich aan *gene zijde* van goed en kwaad opstellen, – de illusie van het morele oordeel *beneden* zich te weten. Deze eis volgt uit het inzicht dat door mij als eerste geformuleerd is: *dat er helemaal geen morele feiten bestaan.*’ Friedrich Nietzsche; 1844-1900 [1]

§ 1. OVER LEZEN

Het eerste echte boek dat ik las, was een uitgebreide autobiografie van Muhammed Ali (*The greatest, mijn eigen verhaal*), de legendarische zwaargewicht bokser waar mijn vader fan van was en die ik als jochie ook nog eens midden in de nacht mocht zien optreden – hij won de partij, maar mijn pa was op van de zenuwen en riep steeds: ‘Kom uit die touwen.’ Want Ali danste niet veel, wat zijn ding altijd was, maar zijn tactiek werkte uiteindelijk wel. Het was een van de weinige boeken die mijn ouders bezaten, want ze haalden hun boeken liever uit de bibliotheek en voelden geen behoefte ze te bezitten. Maar lezen deden ze dus wel, al was het vrijwel altijd werk uit de categorie ‘spannend’. Ik was dus hoe dan ook gewend aan de aanwezigheid van boeken.

In dat geweldige verhaal van Ali werd het Amerikaanse schisma zeer duidelijk. Het boek ging immers niet enkel over boksen maar over segregatie, politiek, racisme, de Black Panthers én over innerlijke kracht en strijdvaardigheid – ook buiten de ring. Fascinerend. Tot dan toe las ik enkel strip- en kinderboeken. Nu beleefde ik meer dan ooit tevoren de kracht van het geschreven woord. Tijdens de middelbareschoolperiode las ik dan ook graag, terwijl de meeste klasgenoten zuchtten en steunden als de literatuurlijsten aan het begin van het schooljaar weer werden uitgedeeld en je zoveel boeken voor Nederlands, Engels, Duits en/of Frans ‘moest’ lezen. Ik had er totaal geen moeite mee, lezen deed ik immers toch wel. Voor mijzelf las ik aanvankelijk wat SF-boeken, populair-wetenschappelijke dingetjes en wat oorlogsboeken, maar ik vond

bijvoorbeeld Wolkers ook gaaf en las er dus meer van dan ‘moest’ – en kwam bij Engels in contact met *1984* (George Orwell), *The loneliness of the long distance runner* (Alan Sillitoe – een schrijver van de beweging ‘angry young men’), *Brave new world* (Aldous Huxley), *Clockwork orange* (Anthony Burgess), *The fixer* (Bernard Malamud), enzovoorts. Van Duits herinner ik me eigenlijk enkel *Die Leiden des jungen Werther* (van Goethe) en iets van Rilke. Geweldig vond ik al die boeken – en het bespreken ervan en het schrijven van een boekverslag – wat al blijkt uit het feit dat ik die boeken onthouden heb, en dat op mijn leeftijd, hihi. Geschiedenisles vond ik op school ook geweldig trouwens. Thuis las ik wat later naast literatuur – of dat nu voor school was of niet – gaandeweg ook veel parapsychologische lectuur en natuurlijk ‘spannende’ verhalen als van Stephen King, H.P. Lovecraft en Edgar Allen Poe, plus crimestories/thrillers.

Tegen m’n 18e begon ik dankzij de bieb – en m’n vriend John – alle boeken van Castaneda te verslinden, en natuurlijk Kerouac, Ginsberg, Wolfe, enzovoorts. Dankzij een zeker vijftien jaar oudere kunstenaar waar ik mee omging, ontdekte ik ook vreemde dingen als de *I Tjing* (en *Tau Teh Tjing*) en *De dagenraad der magiërs* (Pauwels en Bergier). De neiging om zelf te schrijven was er ook al snel (vanaf m’n 14e, schat ik). Geen dagboeken, maar meer essay-achtig denken op papier en verslagen van wat ik las – plus songteksten en gedichten, want er werd ook getracht muziek te maken en vrijwel niemand van m’n muzikale maten had iets met teksten, structuren (songs maken in plaats van eindeloos/oeverloos ‘jammen’) of zingen en opnames maken, dus deed ik dat dan. Dat soort werk. Ik leerde al snel dat ik dingen beter helder kreeg als ik ze ofwel vertelde ofwel uitschreef. Er moest lucht en licht bij en soms ook tegengas – een kritische blik, en dat gaat niet in je hoofd.

Lezen was ook apart: het raakte mij, het ging mij aan wat ik las, het ging – in a way – ook over mij als mens, terwijl het voor anderen meestal iets externs of louter verstandelijk of intellectueel bleef. Wonderlijk vond ik dat. Ik meen dat Goethe zei dat echt lezen een scheppende daad is en ik kan dat alleen maar onderschrijven. Je hebt lezen als consumeren, informatie-inwinning of entertainment en als ‘scheppende daad’, waarbij er iets in jou gebeurt en van jou gevraagd wordt; er een relatie ontstaat, zo je wilt, een

interactie; het verandert en verrijkt je dan. Dat geldt trouwens ook voor 'kijken'. Naar mensen natuurlijk, maar ook naar films, documentaires en series.

§2. VERDIEPING EN EEN KLEIN MUZIKAAL INTERMEZZO

Zo na m'n 20ste begon het lezen meer richting filosofie, psychologie en maatschappijkritiek te gaan, mede door een ruim zes jaar oudere bekende van me die sociologie had gestudeerd en filosofie studeerde.

Leuk om even op te merken dat deze tekst over lezen en boeken gaat, maar uiteraard was bijvoorbeeld muziek – luisteren en maken – vanaf mijn 14e ook steeds meer van belang. Ik verdiepte me in songteksten en vond vooral die van de jaren '70 van David Bowie en van Frank Zappa bijvoorbeeld boeiend, want die zongen andere dingen dan het eeuwige 'she loves me/you – or not anymore' met of zonder 'yeah' en andere 'love'-songs die tekstueel meestal tamelijk saai en kinderachtig zijn. Mijn vrienden gaven dus niet veel om songteksten, 'als het maar klinkt dan is het goed' was de moraal, ook met betrekking tot mijn songteksten, wat mijn ego niet leuk vond.

Thuis bij die zeer veelzijdige kunstenaar – bij wie ik natuurlijk ook kennis maakte met kunst en andere wijzen van denken dan ik thuis of op school meemaakte – kreeg ik rond mijn 15e een schok van jewelste toen hij ineens een paar forse Yamaha-synthesizers bleek te hebben gekocht. Ik werd er onmiddellijk enorm door gefascineerd en leerde daarna, omdat ik duidelijk getroffen was, dankzij hem elektronische en andere 'rare' muziek kennen zoals: Klaus Schulze, Brian Eno, Cluster, Tangerine Dream, Terry Riley, Laurie Anderson, Steve Reich. Het bleef dus niet lang bij gitaar spelen en zingen alleen – mijn vrienden waren meer van de rock, al kende ik ook een groepje dat meer in de funk, soul en reggae zat – en niet lang daarna kocht ik ook een paar tweedehands synthesizers plus een mengpaneeltje en wat effecten zodat ik met behulp van twee cassette decks kon 'overdubben' en songs of instrumentale tracks in twee keer kon opnemen, jaja.

Ik schafte steeds wat aan als ik vakantiewerk had gedaan of anderszins genoeg bijeen had gespaard met een wekelijks krantenwijkje bijvoorbeeld. Wat een genot die synth's. Al waren ze niet zo goed als de exemplaren die ik nu mag benutten, ik was er als jonge knul maar wat dol mee, misschien

nog meer dan met m'n gitaar en bas. Oja, m'n Moog Prodigy kreeg ik van m'n pa toen ik besloot geen motor te gaan rijden, lachen, hij wist me wel tot het een of ander te motiveren zo nu en dan. Hij had liever dat ik herrie bleef maken dan bezopen rond zou scheuren, fair enough, right?

Maar goed, dit stuk gaat dus over boeken en ideeën – ik wilde maar zeggen dat wat niet geschreven wordt, ook veel zegt. Als wat andere aspecten niet ook even belicht worden, zou de suggestie gewekt kunnen worden dat iemand alleen maar leest. Er zijn mensen die dan bijvoorbeeld zeggen: 'Ik was zeven jaar bezig met het schrijven van een bio over Sartre', maar dat betekent dus niet: zeven jaar dag en nacht enkel schrijven en verder niks, right? Right.

In de tussentijd was ik overigens vanaf m'n 14e ook steeds beter aan het worden in ongelukkig/depressief zijn, stommititeiten uithalen, vervelend doen, m'n havo laten versloffen, er uitgestuurd worden en vanaf m'n 18e drinken, blowen, 'uitgaan' en blauwtjes lopen uiteraard. Ik bedoel dus maar, er gebeurde wel meer dan lezen, denken en schrijven alleen – en er gebeurde natuurlijk op 'sociaal' en familiair vlak ook van alles, maar dat laten we lekker rusten hier (grijns).

§ 3. FILOSOFIE EN TIJDSGEEST

Oké. Het is wellicht goed om op te merken dat filosofie, echte filosofie, iets anders is dan het 'er maar wat op los filosoferen', zoals dat wel heet. Filosofie heeft bij velen een niet zo beste reputatie, wat veel te maken heeft met de attitude van de 'moderne' mens die zich bovenal gemotiveerd voelt door uiterlijke zaken die het 'nut en noodzaak' dienen, die iets tastbaars opleveren, in winst zijn uit te drukken of in wat becijferbaar is, of die (meestal tamelijk plat) amusement verschaffen. Dit is iets wat Socrates 400 jaar voor Christus al riep, in de 19e eeuw met een diepe zucht werd geconstateerd door Goethe en Schopenhauer, en waaraan Nietzsche zich ook bovenmatig ergerde. Na de Romantische periode, die ongeveer ten einde liep toen Nietzsche het strijdtoneel betrad, namen het vooruitgangdenken, de democratiserende krachten, het geloof in de wetenschap en techniek en de enorme 'zegeningen' van de

industriële productie de boel flink over. Kunst en wijsbegeerte werden nog meer dan voorheen bijzaken, leuk voor op zondagmiddag in de salon of als verstrooiing. Vandaar dat in de eerste geschriften van Nietzsche nog duidelijke Romantische thema's spelen waarin bijvoorbeeld van kunst veel heil werd verwacht, onder meer als vervanging van religie. In die tijd is hij nog bevriend met, en onder de indruk van Wagner – als componist, activist en denker. Hoe dan ook, blijkbaar hebben de grote geesten, filosofen, profeten en zieners in Oost en West altijd gevonden dat de mensen te veel met oppervlakkigheden bezig waren; en het is naar mijn idee alleen maar erger geworden. De uitholling en oppervlakkigheid kennen, zo komt mij voor, bijna geen grenzen (meer) en het geloof in de in onze tijdgeest dominante zienswijzen is tamelijk blind. En zolang de mensjes maar lekker kunnen genieten, bevestigd worden en 'gelukkig', 'leuk' of 'succesvol' kunnen lijken, is het wel goed zo. Niet-moeilijk-doenaub.nl en wees normaal zoals de rest.

De mens (de massa althans) heeft overigens sowieso zelden in de gaten (gehad) hoezeer 'zijn wereld' gedreven wordt door ideeën (filosofieën dus), en de soms zeer radicale en verstrekkende omwentelingen die dat teweegbrengt op alle denkbare niveaus van bestaan, zoals bijvoorbeeld Michel Houellebecq aangeeft in de proloog van zijn prachtige en – natuurlijk – controversiële roman: *Elementaire deeltjes*.

Hij schrijft:

'In werkelijkheid is het wereldbeeld dat op een gegeven ogenblik de meeste aanhangers heeft onder de leden van een samenleving, bepalend voor de economie, de politiek en de zeden en gewoonten. Metafysische omwentelingen – dat wil zeggen radicale, volledige transformaties van het wereldbeeld dat de grote massa aanhangt – zijn zeldzaam in de geschiedenis van de mensheid. Als voorbeeld kan de opkomst van het christendom worden genoemd. Wanneer er een metafysische omwenteling is opgetreden, ontwikkelt die zich zonder weerstand te ontmoeten verder tot in haar uiterste consequenties. Zonder er ook maar de minste aandacht aan te schenken, vaagt ze alle economische en politieke systemen, esthetische opvattingen en sociale

hiërarchieën weg. Geen enkele menselijke kracht is ertegen opgewassen – geen enkele kracht behalve de opkomst van een nieuwe metafysische omwenteling. Het is niet zo dat metafysische omwentelingen het speciaal gemunt hebben op verzwakte samenlevingen, die al op hun retour zijn. Toen het christendom opkwam, verkeerden de Romeinen op het toppunt van hun macht: ze waren buitengewoon goed georganiseerd en heersten over de gehele bekende wereld, hun technische en militaire superioriteit was ongeëvenaard; toch hadden ze geen schijn van kans. Toen de moderne wetenschap opkwam, vormde het middeleeuwse christendom een sluitend systeem voor het begrip van mens en wereld; het diende als basis om volkeren te regeren, bracht kennis en meesterwerken voort, besliste over vrede en oorlog en reguleerde de productie en verdeling van rijkdommen; niets van dat alles zou het voor de ondergang behoeden.’

Dit veelluidende gegeven – van onmacht, onwetendheid en de macht van ideeën – kan tevens duidelijk worden als men zich af toe verwent, of broodnodig voedt, met een goed geschiedenisboek, of een geschiedenisboek van of over ‘de filosofie’, vooral indien gecombineerd met een beetje wakkerheid en opmerkzaam zijn, en een neiging om wat dieper te zien of gaan dan de vaak schreeuwerige losse gebeurtenissen en feitjes (de waan van de dag) en men zo in staat is de rede en de sensitiviteit te benutten om grotere bewegingen waar te nemen en zich niet zo blind te staren op het soms (te) hooggeprezen alledaagse.

Dit gebrek aan besef met betrekking tot de impact van ideeën en de verstrekkende dwingelandij van heersende overtuigingen komt naar mijn ideemededoordat de meest mensen wel van oordelen, meningen, napraten en ‘geloven’ houden, maar niet van denken of iets echt bestuderen. Er wordt nauwelijks echt geobserveerd. Dat de wereld beheerst wordt door ideeën staat echter buiten kijf, wat er ook van gevonden mag worden. Ideeën die men niet kent of herkent, hebben echter ondanks het feit dat ze niet onmiddellijk gezien kunnen worden – het zijn immers begrippen, geen objecten – hun impact op alle levensaspecten. En zonder herkenning is het uiterst lastig te verstaan wat er zoal aan de hand is en kan men er niets tegenoverstellen indien de ideeën niet deugen of ernstige schaduwzijden vertonen (wat meestal het geval is) – mocht dat de wens zijn.

Immers: wat onbewust in ons is, regeert ons.

Veelal worden we dusdanig bepaald door de heersende geloofssystemen dat we steeds de tijdgeest en diens motieven en filosofieën voor de waarheid houden, voor het juiste. Niet omdat het waar of juist zou zijn, maar omdat iedereen zo lijkt te denken en omdat we te veel behept zijn met de dagelijkse beslommeringen, pleziertjes en allerlei uiterlijkheden en ik-neigingen. In ons tijdsgewricht is dat heersende geloofssysteem bijvoorbeeld het neo-liberalisme, het daaraan gekoppelde globalistische ‘vrije’ marktdenken, gemengd met economisme [2] en sciëntisme [3] plus – wonderlijk genoeg – wat oubollige nationalistische (of beter culturalistische) trekjes. Een lekker mengsel dat evenwel over het algemeen voor ‘goed’ doorgaat. Want wat goed is voor de economie, is nu eenmaal goed, wat ‘wetenschappelijke’ statistieken suggereren is ‘waar’ en onze ‘cultuur’ is superieur, dat weet iedereen, right? En dieren zijn natuurlijk bovenal (zielloze) ‘producten’ die louter voor ons welzijn bestaan, zoals de Grrristelijke Scholastiek ons reeds leerde. Zucht.

Het gaat er bij werkelijke filosofie (of serieus denken) echter om op kritische en wakkere wijze waarheid te vinden en door de waansluiers heen te zien – je zou ook kunnen zeggen dat het erom gaat een nieuw ‘venster’ te vinden. Het lezen van filosofische werken kan, net als het lezen van echte spirituele teksten, enkel goed plaatsvinden vanuit een onbevooroordeelde, grondige en waarlijk geïnteresseerde opstelling. De oordelen dienen in elk geval tijdelijk te worden opgeschort en privébelangen en emotionele gehechtheden dient men zoveel mogelijk buiten de deur te houden.

Een echte filosoof, de *liefhebber van de waarheid*, gaat het niet om nut en noodzaak of gewin, maar vooral om één ding: waarheid. Dat kan gaan om relatieve waarheden of meer fundamentele of absolute waarheden – zo deze al bestaan. Of deze bestaan en wat bestaan eigenlijk is, daar gaat filosofie immers ook om. Tevens is van belang dat de gebruikte begrippen duidelijk onderscheiden en beschreven worden, zodat misverstanden en misinterpretatie zo lastig mogelijk zijn, al zijn deze nooit uit te sluiten – net zomin als onenigheid over terminologie.

§ 4. OVER VERSTAND EN REDE, WERKELIJK EN WAAR

Dit gezegd hebbend is er bijvoorbeeld een interessant onderscheid binnen de filosofie tussen verstand en rede. Deze begrippen worden in de volksmond of in het algemeen vrij slordig door elkaar gebruikt, evenwel zijn het twee aspecten die wezenlijk verschillen. Volgens Schopenhauer (in navolging van Kant) gaat verstand over het onmiddellijke (spontane) verwerken van zintuiglijke informatie tot een samenhangende en logische gevolgtrekking. Het woord on-middellijk is hier van belang, het gaat automatisch, vanzelf, direct, men heeft er geen invloed op. De rede heeft betrekking op reflectie, overwegen, beschouwen, overdenken. Het gaat hier dus niet om 'onmiddellijke' zaken, het is dus indirect en beïnvloedbaar door bijvoorbeeld studie, levenservaring en dergelijke. De functie van het verstand is dus onder meer 'de onmiddellijke herkenning van de relatie van oorzaak en gevolg en het aanschouwen van de werkelijke wereld' – dit is een snelwerkend vermogen. De functie van de rede is 'de vorming van begrippen' [4], dit werkt trager, en gaat dieper. En die begrippen kunnen we ons dus wel indenken, maar niet aanraken of zien, ze zijn immers immaterieel. De rede heeft, zo geeft Schopenhauer aan, te maken met spraak/taal, 'weloverwogen handelen' en vanzelfsprekend met wetenschap. Tevens schrijft hij dat de rede 'vrouwelijk' van aard is: 'Zij kan pas geven nadat ze heeft ontvangen' [5]. Zo'n formulering alleen al kan tegenwoordig tot verhitte debatten leiden, net als de titel van een van zijn boeken trouwens: *Er is geen vrouw die deugt*, maar dat voor nu terzijde – voor de dames: op het eind van zijn leven erkende hij dat hij zijn beeld van vrouwen behoorlijk diende bij te stellen, zo was-ie dan ook wel weer, die ouwe rotzak, evengoed is het genoemde boek zeer de moeite waard en bijzonder geestig. De rede heeft overigens ook specifieke training, voeding én tijd en ruimte nodig om echt goed te kunnen (gaan) functioneren. Dit element van 'pas kunnen geven nadat het ontvangen heeft' sluit echter mooi aan bij mijn notie dat intuïtie en echt denken enkel rijkelijk kunnen functioneren indien het 'geestelijk reservoir' goed gevuld is. De rede en de intuïtie kunnen enkel associëren, overwegen, verbanden herkennen en doorgronden op basis van wat voorradig is. Een niet-gevoede geest heeft dus minder grondstoffen of associatiemateriaal en kennis, en derhalve een beperkter domein. Dan kan iemand wel over een goede 'rede' beschikken,

maar is er weinig aan kennis, ervaringen, concepten, beelden, indrukken om dingen te overwegen, combineren, verbinden of tegenover elkaar te plaatsen. Vandaar dat ik meen dat, om als werkelijk volwassen mens te kunnen functioneren, de geest ook voeding dient te krijgen – naast allerlei zaken die ik in mijn boeken en bijeenkomsten reeds uitvoerig uit de doeken heb gedaan met betrekking tot menselijke volwassenheid. Lees en herlees die boeken, zou ik hier even willen adviseren.

Lezen en teksten bestuderen is een – voor mij essentiële – manier van voeden. Louter reality-tv, krantjes, fakebook-berichten en tijdschriftjes lezen voldoet niet en daagt de geest niet uit – daarom kijk ik daar ook niet naar. Nieuwe perspectieven, teksten die enige aandacht en inspanning vergen en werkelijk overdacht dienen te worden, doen dat wel. Even je best moeten doen om iets te verstaan of doorgronden ook. De la Rochefoucauld beweerde zo'n 400 jaar geleden al dat onze geesten luier zijn dan onze lichamen. [6] En zo komt mij dat ook voor.

Iemand kan een goed verstand hebben maar een matig ontwikkelde rede. Zo'n mens is dus goed in staat oorzaak en gevolg te onderscheiden en te volgen, maar is minder in staat tot reflectie en diepere overwegingen. Deze ziet bijvoorbeeld goed en onmiddellijk dat de brandende kaars de gordijnen deed vlamvatten, maar beseft bijvoorbeeld niet, hoe hard hij er ook over nadenkt – als hij dat al doet –, dat zijn overenthousiaste en roekeloze temperament er mede oorzaak van is dat zijn relaties moeizaam verlopen en hij in zijn werkzame bestaan niet in staat is tot een duurzame opbouw van de toch door hem zo geambieerde carrière. Laat staan dat hij in staat is om over diepere zaken na te denken – hij zal ze waarschijnlijk ook als onzinnig van de hand wijzen en al moe worden bij de idee te moeten nadenken. Houd dus voor ogen dat *verstand* en *rede* verschillende vermogens aanduiden en besef hiermee tevens dat een 'echte' tekst lezen iets anders is, preciezer komt en meer van de lezer vergt dan het lezen van een krant, weekblad of chat-message of het bekijken van een 'populaire' talkshow.

Nog zo'n belangrijk en ermee samenhangend onderscheid is het verschil tussen werkelijkheid (realiteit) en waarheid. De werkelijkheid verwijst naar dat wat werkzaam is en/of op ons in-werkt. 'Wat door het verstand

correct wordt gekend, is een realiteit'. Iets anders dan een realiteit is een waarheid. Een waarheid is 'wat door de rede correct wordt gekend'. Een juiste reflectie, inzicht of overweging dus. [7] Dit verklaart meteen waarom ik steeds in het onderricht spreek over 'wat echt en waar is', die duiken steeds als paar op. Echt verwijst dus naar het onmiddellijke, juiste kennen van de werke-lijkheid (verstand), waar verwijst naar het juiste kennen van abstracte begrippen (rede), echt denken dus (There is Real and there is True, dus).

Uiteraard hebben we het bij 'waarheid' in advaitische zin ook nog over iets anders dat voor mij meer met rechtstreeks intuïtief inzicht te maken heeft. Gelukkig heb ik begrepen dat Schopenhauer de intuïtie ook onder de rede schaaft, dus dat komt dan weer mooi uit! Het niet accuraat kunnen (her)kennen van de werke-lijkheid wijst dus op een zwak *verstand*, het niet juist (her)kennen van en kunnen omgaan met begrippen, reflecties, abstracties, taal en (wetenschappelijke of filosofische) kennis wijst dus op een zwakke *rede*. Beide vermogens hebben, om in lijn met het hoofdwerk van Schopenhauer te blijven, betrekking op *voorstellingen*. Enerzijds *aanschouwelijke* voorstellingen (via het verstand verwerkte causaliteiten) en anderzijds *niet-aanschouwelijke* voorstellingen (middels de rede verkregen voorstellingen van begrippen – ofwel concepten). Een aanschouwelijke voorstelling is dus bijvoorbeeld een paard. Een niet-aanschouwelijke voorstelling is zoiets als zekerheid. Een paard kan worden gezien en (fysiek) aangeraakt, zekerheid niet.

Het inzicht van *De wereld als wil en voorstelling* sluit prachtig aan bij de Oosterse notie dat de wereld *en* de deducties of begrippen wel reëel of waar kunnen zijn *als verschijnsel*, maar dat de verschijnselen *niet op zichzelf bestaan*. Zij zijn derhalve dus louter werke-lijk of waar als door de geest ver-werkte indrukken. Dit wordt soms uitgedrukt, zoals de oplettende 'spirituele' lezer weet, als 'it's all in the mind' of 'de wereld is een illusie'. Geest (mind) omvat dus – onder meer – het verstand *en* de rede (inclusief intuïtie dus). Schopenhauer formuleert het in deel een van zijn meesterwerk als: '*de wereld*' is louter voorstelling.

Goed, dat wilde ik maar even uiteenzetten. Maar wees gerust, er zal in dit boek geen veelheid aan ingewikkelde filosofische termen worden uiteengezet, noch zal er een omvangrijke biografie van Nietzsche of wie

dan ook worden aangereikt. Er zal gebruik worden gemaakt van uitingen en elementen, als brandstof of ter ondersteuning van of toelichting op inzichten en perspectieven die zich aan me opdrongen in de afgelopen drie decennia en met name in recente jaren. Voor filosofische geschiedenissen, filosofische lessen en -terminologie alsmede voor biografieën van de in dit boek genoemde denkers verwijs ik graag naar de literatuurlijst. Er zijn vele uitstekende werken beschikbaar voor een ieder die meer wil weten en dieper op bepaalde zaken wenst in te gaan.

§ 5. DE TERUGKEER VAN EEN VRIEND

Aanleiding voor het voor u liggend geschrift is de terugkeer van een oude vriend begin 2018. In mijn twintiger jaren had ik reeds kennis met hem gemaakt en las ik een viertal van zijn werken. In hoeverre ik het echt kon 'verstaan' is de vraag, maar ik ben hem nooit vergeten. In die periode waren er ook andere lieden langsgesproken die me mede vormden. De vriend die ik hier bedoel, is Friedrich Nietzsche, de man die in zijn *Oneigentijdse Beschouwingen* Arthur Schopenhauer tot zijn leermeester verklaarde en natuurlijk, hoe kan het ook anders, later bekritiseerde, zoals hij ook met Richard Wagner zou doen. Anderen – niet per se filosofen – uit die tijd die voorbijkwamen, waren bovenal Erich Fromm en Hermann Hesse – die ik zeker ook als vrienden beschouwde – en schrijvers/denkers als Søren Kierkegaard, Albert Camus, Simone de Beauvoir, J.P. Sartre, Henri David Thoreau, Carl Jung, Sigmund Freud, Edmund Husserl, Emmanuel Levinas, Martin Buber, Colin Wilson, Frits Perls, Herbert Marcuse, Franz Kafka, Ludwig Wittgenstein, Otto Rank, Alice Miller, Piet Vroon, B.F. Skinner, Abraham Maslow, enzovoorts. Er werden in het begin van al dit gelees een paar geschiedenissen van de filosofie gelezen – die van Bertrand Russell en van Joachim Storich. Pas na mijn 27ste overigens sloeg de boel, rondom een jaar met uitsluitend J. Krishnamurti, om in het absorberen van stapels spirituele lectuur. Op mijn 30ste werden 'de wereld van energie' en – er vlak na – Advaita en Zen ontdekt tijdens de opleidingsperiode spirituele therapie. Het bestuderen van filosofie, maatschappijkritiek en psychologie in de meer gebruikelijke of Westerse zin stopte derhalve, om dus pas in 2016 weer echt op te duiken. Er is overigens vanaf de latere jaren van m'n (lange) havo-periode steeds de geneigdheid geweest om wat gelezen

werd op papier te overdenken. Ik schreef dus, kraste, onderstreepte en maakte notities, enzovoorts (en dat is nog steeds zo). Zo heb ik ook ooit toegegeven aan de neiging om de *Bijbel* van A tot Z te lezen en er zo'n zestig pagina's aantekeningen van te maken om een paar Jehova's getuigen beter van repliek te kunnen dienen. Dat werd een leuk en laatste gesprek met die lui, vooral voor mij dan. Een paar jaar later werd ook de *Koran* maar gelezen, vanwege de toen al steeds opdringerigere Islamcontroverse, en de Afghaanse burenen. Ik hoorde te veel van mensen die naar mijn idee het boek dat ze verachtten of verdedigden nooit gelezen hadden, zoals wel vaker voorkomt. Erg blij werd ik er echter niet van. Wie die boeken *echt leest*, weet snel dat er niets goeds kan komen van religies, hoe hard de aanhangers ook aandringen op de 'mooie' passages. Maar dit terzijde.

Dat Nietzsche weer opdook, werd voorafgegaan door het lezen van een serie boeken die niet over Advaita gingen en ook geen thrillers waren, maar met geschiedenis, maatschappijkritiek en/of psychologie van doen hadden. Waarschijnlijk zette dat de deur weer open. Achterin treft u een uitgebreide literatuurlijst aan waarvan reeds in december 2018 een versie met een uitgebreide inleiding/verantwoording op de website is geplaatst in het bericht *Ongevraagd advies*. Het schrijven van dit boek begon in het najaar van 2018. Al was het nooit echt mijn gewoonte om mijn boeken vol te stoppen met citaten, dit boek zal er wel vol mee staan. Er wordt wel eens gezegd dat een auteur die veel citaten nodig heeft dat doet omdat hij zelf geen ideeën heeft, of omdat hij externe steun zoekt voor zijn pleidooi, en dat zal best vaak zo zijn. In het geval van dit boek staan de citaten er om de volgende redenen: omdat ze me aanspreken, of aspecten belichten van onderwerpen die ik al eerder heb besproken of beschreven en dat erg goed uitdrukken, omdat ik dankzij de auteur in kwestie iets nieuws ontdekte of iets aanvullends vond en niet wil claimen het zelf bedacht te hebben, om de lezer van mijn boek te verleiden tot het lezen van werken van de geciteerde auteurs en denkers, en tot slot staan ze er ook in uit dankbaarheid.

Zo, is dat ook weer helder. Toch?

§ 6 . ONEIGENTIJDSE BESCHOUWINGEN EN RÜDIGER SAFRANSKI

Dus: de terugkeer van mijn vriend Nietzsche bracht me ertoe ‘nieuw’ werk van hem te lezen en tot het herlezen van *Oneigentijdse Beschouwingen* en *Menselijk, al te menselijk*. Tevens bestudeerde ik diverse werken van Rüdiger Safranski, deze filosoof en historicus is namelijk tevens een eminent biograaf. Het bezig zijn met Nietzsche werd dus als het ware onderbroken, want het idee drong zich op eerst de bio’s door Safranski over Goethe, Nietzsche, Schopenhauer en zijn heerlijke boeken over de Duitse Romantiek en het Idealisme alsmede die over ‘Het kwaad’ ter hand te nemen – ook een soort geschiedenis van of reis door de filosofie met als kernthema het kwaad (en het probleem van de vrijheid).

Vervolgens begon ik – in januari 2019, na het afronden en publiceren van mijn tiende titel *Een handvol scherven* – aan het hoofdwerk van Schopenhauer: *De wereld als wil en voorstelling* in de uitgave van de Wereldbibliotheek Amsterdam, een omvangrijke en zeer complete, prachtige uitgave. Ook hier was het gevoel dat het beter was eerst een en ander van Schopenhauer te lezen, alvorens terug te keren naar Nietzsche.

Ik had al zeker een maand of drie ernstig zin in dat boek van Schopenhauer, maar achtte dus wat voorwerk nodig: de genoemde prachtboeken van Safranski en het doornemen van een werk over ‘de kritieken’ van Immanuel Kant. [8] Tevens schafte ik de drie exemplaren aan van diens *Kritieken*. Schopenhauer stelt namelijk in het begin van zijn hoofdwerk dat voorkennis van Kants werk verondersteld wordt. Tevens las ik onder andere een basisboek(je) *Westerse filosofie* plus de luxe en toch betaalbare uitgave *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie* [9] en boeken als *De droom der verlichting* [10], *Filosofische temperamenten* [11] en de *Kleine leerschool van het filosofisch denken* van Karl Jaspers [12] en dergelijke titels ter extra voorbereiding, verfrissing en de nodige context. In die boeken ontbreken Kant (en lieden als Schopenhauer en Nietzsche) natuurlijk ook niet. Hoewel *De wereld als wil en voorstelling* naar mijn idee ook zonder

deze voorkennis te lezen is, leek het mij eens goed om niet al te eigenwijs te zijn.

Het was me in elk geval spoedig duidelijk dat al deze lees-, studie- en schrijfplannen niet een kwestie van een paar weken of zelfs maanden zouden zijn, maar eerder van een paar jaar, dus: geen haast, kalm aan, het is allemaal (voor mij althans) zowel voeding als entertainment, al is het entertainment van een iets serieuzer, intenser of meer diepgaande aard dan bingewatchen, thrillers lezen of pijltjes gooien.

Hoe dan ook: ik vond die werken (van met name de verbijsterend geweldige Safranski) tevens van groot belang, daar het me zinnig voorkwam meer te weten over de tijdsgeest waarin Schopenhauer en iets later Nietzsche hun werken schreven. Adler mag dan beweren, in zijn voor het overige prima boek, dat de persoon en tijd irrelevant zouden zijn als het om filosofie gaat. [13] Maar daar ben ik het in het geheel niet mee eens! Alles, ook (of zelfs) de wiskunde, wetenschap, kunst en filosofie, wordt gekleurd door de tijdsgeest, wat voorheen geldig was, en de personen en hun geschiedenis – en hun achtergrond – in kwestie. Lees maar eens een bio over Einstein om maar wat te noemen. Daarbij heeft een psychotherapeute als Alice Miller volgens mij afdoende aangetoond welk een enorm effect de kindertijd op denkers en kunstenaars heeft gedurende hun professionele leven. [14] Net als op ‘gewone’ mensen.

Deze ‘vermeden sleutel’ – het dus niet meenemen van de impact van de kindertijd – is vrij gebruikelijk bij de beoordelaars van producten van de geest en ook bij diverse biografen. Tamelijk vreemd zou je denken, maar het is niet anders. Hoe dan ook: de context van hoe er geleefd en gedacht werd en wat er dus zowel op persoonlijk, familiair, maatschappelijk, politiek, cultureel en filosofisch vlak plaatsvond, heeft *uiteraard* allemaal invloed op de rede, gevoelens en beleving en derhalve op de onderwerpen waarover en de wijze waarop onder andere deze giganten van de geest plachten na te denken. Ik raad eenieder deze route dan ook van harte aan. Safranski’s werken zijn zeer goed te lezen en zowel erudiet en ter zake kundig als kritisch. [15] Het zijn reizen door het leven, de historische periode, de tijdsgeest én het denken van de filosofen waarover hij bericht, en dat is een bijzondere en leerzame belevenis. Ze vergen natuurlijk wel de

juiste, eerder genoemde geestelijke instelling, maar zijn boeken zijn zeer rijke ‘voeding voor de geest’ en – in elk geval voor mij – een genot om te mogen lezen. Weer een mens die ik derhalve zeer dankbaar ben voor zijn studie, inzicht en arbeid. Voor mij is het lezen van dit soort werken dus absoluut geen straf, net zomin als dat het geval was bij het bestuderen van bijvoorbeeld Nisargadatta Maharaj, Ramana Maharshi, Atmananda of de Krishnamurti’s.

§ 7. TERUG NAAR ARTHUR EN FRIEDRICH

Wat extra mooi is, is dat Schopenhauer (evenals Nietzsche) niet alleen veel van de westerse filosofie, literatuur en wetenschap had bestudeerd – uiteraard, de man was immers filosoof – maar tevens bekend was met oosterse geschriften als de Upanishads, de I Tjing en met het Boeddhisme. Dat is merkbaar en voor mij als Advaita-boy extra interessant. Het is namelijk bijzonder boeiend het werk van een goed schrijvende – en geestige, ironische en soms zelfs sarcastische – vent te lezen die niet enkel het *heilige moeten* in zich had, die ruimschoots de nodige geestelijke vermogens bezat en hard had gestudeerd, maar die ook heel duidelijk ervaringen heeft gehad die we authentieke ontwakingservaringen kunnen noemen – hij spreekt immers niet voor niets over *zijn* of *het* ‘betere bewustzijn’ dat hij naast het praktische of gewone bewustzijn van alledag plaatst. Over een verheffing uit de dagelijkse geest – die behept is met belangen, angsten, verlangens en wat dies meer zij – naar een vrij en onbekommerd, ‘ongeïnteresseerd’ (zijn uitdrukking) aanschouwen of ‘zien’ dat nergens op uit is, maar voor Schopenhauer wel de voorwaarde is voor werkelijk inzicht en voor waarlijke kunst, als ik het goed begrepen heb tenminste.

Nietzsche wandelde graag in de bergen en bij voorkeur alleen. Zo lopend, stilstaand, verder lopend, dacht hij na, noteerde van alles, wat hij later uitwerkte als hij weer in zijn pensionkamertje was aanbeland. En ook hij had glimpen of blikseminslagen die verder reikten dan het ‘normale’ bewustzijn. Vanwege dit ‘hogere’ of ‘betere’ perspectief hield Schopenhauer er ook enorm van om in de bergen te wandelen (vaak met z’n poedel, Atman genaamd) om zich letterlijk – dus ook fysiek – te verheffen boven het tumult van de stad en de mensen waarmee hij veelal overhoop

lag vanwege zijn opvliegendheid, matige sociale vaardigheden, neiging tot kritiseren en confronteren, zijn (volgens hemzelf) overdreven angsten, de moeizame relatie met moeder en zus, en vanwege het langdurige en totale gebrek aan erkenning; immers pas in de herfst van zijn leven werd hij gezien voor wat hij waard was. Terwijl hijzelf al vroeg zijn genie herkend had, diende hij ruim dertig jaar te wachten op waardering – en dat ook nog vanwege een minder diepgaand boek dan zijn hoofdwerk. Erg leuk trouwens hoe hij over dit gebrek aan waardering schrijft in het voorwoord van de tweede druk van zijn hoofdwerk *De wereld als wil en voorstelling*. Met zijn typisch ironische, beetje valse en humoristische toon wenst hij zijn ‘ignoranten’ bijvoorbeeld veel succes en waarschuwt hij hen tevens voor de onvermijdelijke schaamte, waarbij hij hoopt dat ze nog net op tijd hun koers weten te wijzigen als de erkenning komt. De man is naar mijn smaak regelmatig bijzonder geestig, net als Nietzsche – en gebruikt zeer verhelderende en vaak grappige metaforen, relativeringen en vergelijkingen tussen al het serieuze denkwerk door.

§ 8. IDEE, ONTSPORING

Hoe dan ook. Na bijna drie decennia blijken dus ineens de filosofen, de denkers, de critici terug van weggeweest. En het idee drong zich op dat het wellicht een mooie aanleiding is om van deze her-ontmoeting een en ander mee te delen en dus op te schrijven, terwijl ik lezend en op mijn eigen wijze ‘studerend’ (en genietend) ben. Want dingen lezen en erover denken en schrijven heb ik vrijwel altijd gedaan, zoals gezegd, al was het meestal voor eigen gebruik – wat notities her en der, en veel strepen en krabbels in de kantlijn. De gedachte erachter is nu echter: wellicht inspireert het de lezer ook tot een kennismaking of hernieuwde kennismaking met de zeer interessante en voedende teksten van deze door mij zo gewaardeerde vrienden van de waarheid. Immers, naar die andere (Advaita/spirituele) vrienden van me bent u al voldoende door mij verwezen in de afgelopen twintig jaar en meer. En na het voltooiën van mijn trilogie (*Rozengeur & Prikkeldraad – Olie op het vuur – Een handvol scherven*) is het wellicht leuk om wat meer wereldse gedachten, thesen en thema’s aan te bieden. Daarbij komt dat ik zo langzamerhand geneigd ben te denken dat regelmatig iets anders *bestuderen* dan louter spirituele

boeken voor menig zoeker naar Volwassenheid of Waarheid absoluut geen kwaad kan! Er zijn meer wijze mensen dan enkel de 'spirituelen'. Tevens dwingt dit plan mijzelf wellicht om nog, of wat, nauwkeuriger te formuleren, om zo recht te doen aan hen die ik bemin – bedoeld worden: zowel de bestudeerde schrijvers als de eventuele lezers – voor zover mijn verstandelijke en rede-lijke vermogens dat toestaan natuurlijk. Ik ben immers slechts amateur-filosoof-psycholoog-verteller-bewustmaker, al is het wel mijn 'vak'; eh, een professionele amateur, zullen we het zo zeggen? Anyway, geestig is ook dat het vooral Nietzsche is geworden, en dus niet Schopenhauer, die in dit boek een groot deel van de inspiratie vormde, en dat dit zo ging, is natuurlijk uitstekend. Schopenhauer zal ik vanzelf weer ter hand nemen, en wellicht dat hij in een volgend deel een grotere rol krijgt, groter dan ik vermoedde toen ik met dit boek begon. Een vrolijk, vrijelijk vertaald citaat van Schopenhauer om hem toch nog even op te voeren: *'De extreme tegenpool van lijden is... verveling'*. Ha! Of deze: *'Verveling is de bron van alle sociale verkeer'*.

Deze citaten brachten mij, al wandelend, op de gedachte dat de veelbesproken angst voor eenzaamheid van waaruit mensen allerlei 'sociale' activiteiten ondernemen, in wezen wel eens louter angst voor verveling zou kunnen zijn. Wat dacht u daarvan? Alleen dit is al een onderzoekje waard, dunkt mij.

Anyway. Boek 1 is nu dus klaar. Het wordt anders te omvangrijk, dus al wat ik verder lees en daarbij of daarover schrijf, zal in een volgend deel worden samengebracht als *Filosofische Fragmenten 2*, althans zo ziet het er nu uit.

Ik hoop dat dit boek u op schurende wijze bevalt en de nodige geestelijke voeding biedt. Op z'n minst kan het wellicht helpen wat verveling te verdrijven. Een zeer cruciaal verzoek is dit: *Lees het boek alstublieft (!) niet in één keer achter elkaar door, maar wel van voor naar achter. Een paar stukjes per dag, in de aangeboden volgorde, is echt het beste. Oefen u zo meteen in de kracht van beperking.*

En tot slot zeg ik nog maar eens: Pas op! Lezen kan uw onwetendheid ernstig schaden.

Hans Laurentius, september 2019

[1] Friedrich Nietzsche – *Afgodenschemering* – De Arbeiderspers – 2007 – p. 49

[2] De term economisme verwijst naar het bijna religieuze geloof in ‘de economie’ als zou het een exacte zuivere wetenschap betreffen, en daarmee ‘waar’ en onpartijdig zijn. Economie is echter allesbehalve een wetenschap, maar veeleer een geloofssysteem, en dus politiek sturend en de werkelijkheid vervormend. De heer Greenspan erkende dit tot zijn grote schrik en schaamte toen de crisis van 2008 uitbrak. Economisme is dus de simplistische herleiding van alle maatschappelijke/menselijke/sociale problemen tot louter economische kwesties, en de foutieve aanname dat – zoals gezegd – economie een exacte wetenschap zou zijn en daarmee over geldige voorspellende gaven zou beschikken, wat telkenmale ontkracht is en wordt door de realiteit. Een gevolg is dat alleen geld, winst en cijfers nog tellen, ook voor gewone mensen, die ongemerkt, steeds meer ge-economiseerd zijn geraakt. En de politiek is inmiddels verworden tot pijnlijk visieloos boekhoudersgedoe. Het economisme omvat ook de waan dat cijfers en statistieken waardevrij, apolitek ofwel ‘zuiver’ (wetenschappelijk en dus ‘waar’) zouden zijn...

[3] Voor sciëntisme geldt in wezen hetzelfde; de term verwijst naar het heilige geloof dat wetenschap alles zal oplossen, dat andere kennisbronnen (zoals kunst, spiritualiteit, contemplatie of intuïtie) niet ter zake doende zijn. Het is de opvatting dat alleen de (natuur) wetenschappen tot waardevolle kennis over de wereld leiden en dat filosofie alleen zinvol is als ze de wetenschappelijke methode hanteert. Ook heerst de idee dat wetenschap(pers) altijd op louter wetenschappelijke en dus zuivere motieven zou(den) draaien, en dat wetenschap(pers) volledig apolitek en dus niet-sturend/vervormend zou(den) zijn. Beiden – economisme en sciëntisme – zijn (gevaarlijke/schadelijke) illusies. Zie voor meer hierover – en over neo-liberalisme/amerikanisme/globalisering – onder meer: Achterhuis, Gray, Verhaeghe, Blauw, Frankopan, Perkins, Luyendijk, Harari, Klein, Lemaire, Sloterdijk en Bregman – te vinden in de literatuurlijst achterin. Culturalisme mag je zelf verder uitzoeken!

[4] Zie pagina 89 van Arthur Schopenhauer – *De wereld als wil en voorstelling* – Wereldbibliotheek – 2018

[5] Zie pagina 101 (idem)

[6] François de la Rochefoucauld – *Collected maxims and other reflections* – Oxford World’s classics – 2008

[7] Zie pagina 74 van *De wereld als wil en voorstelling* – Wereldbibliotheek

[8] Immanuel Kant – *De drie kritieken – een becommentarieerde keuze* – (Raymund Schmidt) – Sun – 2003 + *De Originelen: De kritiek van de zuivere rede, De kritiek van het oordeelsvermogen, De kritiek van de praktische rede* – alle drie heel fraai door Boom uitgegeven.

[9] Erno Eskens – *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie* – ISVW uitgevers – 2015

[10] Anthony Gottlieb – *De droom der verlichting – de opkomst van de moderne filosofie* – Ambo/Anthos – 2016

[11] Peter Sloterdijk – *Filosofische temperamenten – van Plato tot Foucault* – Boom – 2010

[12] Karl Jaspers – *Kleine leerschool van het filosofisch denken* – Bijleveld – 1995

[13] Mortimer J. Adler & Charles van Doren – *How to read a book* – Simon & Schuster – 1972 – p. 291

[14] Alice Miller – *De gemedene sleutel – De kindertijd en onze cultuur* (o.a. over Nietzsche en Kafka) – Het Wereldvenster – 1988

[15] Zie literatuurlijst voor meer titels van/over genoemde denkers en het werk van o.a. Safranski.